

ХУДОЖНЯ ТА ІСТОРИЧНА ПРАВДА У ПОВІСТІ М. КОСТОМАРОВА «ЧЕРНІГОВКА»

Н. І. Шиманівська

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
кафедра української літератури;
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка 57;
тел. +380 (689) 90-26-89; e-mail: natalija_shymaniwska@meta.ua*

У статті розглянуто співвідношення історичної правди та художнього вимислу у повісті М. Костомарова «Черніговка». Також здійснено спробу порівняльного аналізу ментальних особливостей українського та російського народів на прикладі героїв цього твору.

Ключові слова: історична правда, концепт, ментальність, національна свідомість, світосприйняття, віра, воля, цінності.

Причиною того, що прозова спадщина М. Костомарова досі лишається поза межею ретельного літературознавчого вивчення, вважається її російськомовність, яка позиціонує прозу Костомарова як так звану “примарну зону” – масив російськомовної української літератури. Проте читабельність та інтелектуальність прози Миколи Івановича дала початок новому культурному явищу – історичній прозі з високим рівнем фактографічності та історичної достовірності.

Попри ґрунтовне вивчення творчості Миколи Костомарова В. Смілянською, В. Петровим, Я. Козачком, а також дослідження проблеми співвідношення історичної правди та художнього вимислу у творах на історичну тематику В. Белінським, Б. Мельничуком, Д. Мордовцем, К. Мицом досі не з’ясоване до кінця питання “історичності” прозової спадщини Миколи Костомарова. Оскільки художні твори історичної тематики є не лише зразками художньої творчості, а й джерелом історичних фактів, ми у своєму дослідженні ставимо за мету розкрити, як історик, етнограф і письменник М. Костомаров влітає в художню канву повісті «Черніговка» історичні факти періоду Руїни з акцентом на ментальних відмінностях українців та московитів і поєднує історичну правду із художньо досконалыми образами-персонажами, що є носіями певної авторової.

Оскільки вивчення специфіки співвідношення в творах на історичну тематику художньої та історичної правди є своєрідним “ключем” для кращого розуміння написаного, наше дослідження є актуальним у плані детального вивчення художньої спадщини Миколи Костомарова, яка завжди мала історичне підґрунтя. Окрім того, актуальним є встановлення історичної правди на сучасному етапі складних російсько-

українських відносин, виходячи з чітких розмежувань письменником та істориком двох ментально різних народів – українського та російського.

Микола Костомаров приступав до літературної праці виходячи з історичного підґрунтя, вважаючи, що "...істина любов історика до своєї вітчизни може виявлятися лише в суворій повазі до правди" [3, с. 519]. Більша частина його творів має в своїй основі реальні, зафіксовані факти, котрі, по суті, є історичною правдою. Водночас історизм художніх творів М. Костомарова зумовлений і вимогою поезики романтизму: як предтеча українського романтизму письменник вводив історичну домінанту у твори на вимогу художньо-естетичної доби.

Саме в такому естетично-світоглядному романтичному дусі, з орієнтацією на акцентування самодостатності українського народу, самоцінності його культури, моральної переваги над московитами написана повість «Черниговка». Окрім підзаголовку («Былъ второй половины XVII века») на історичну правдивість описаних подій вказує примітка в кінці твору: «О дальнейшей судьбе возвращенной на родину Ганны Кусивны в деле об ней известий нет. Мы строго держались, в основных чертах, той фабулы, на какую случайно наткнулись, рассматривая акты, хранящиеся в московском архиве министерства юстиции. Мы дозволили себе в изложении вносить только подробности истории быта и нравов описываемого времени на основании черт, рассеяных в различных источниках того века» [3, с. 739]. Тобто автор сам вказує на те, що в основі твору лежать архівні записи. Дослідник Є. Баран з цього приводу наголошує, що цінність повісті також в тому, що вона започаткувала новий тип української історичної прози – прози, яка спирається на факт [1, с. 9].

Важливо, що М. Костомаров у «Чернігівці» реалізував у художній формі власне наукове розуміння історичного процесу. Основною одиницею всього історичного процесу, за Костомаровим, виступає людина як носій колективного народного духу і власне індивідуального. Таким характерологічним типом в українців є козак, саме тому дослідник вдається до змалювання побуту козаків, їх законів, звичаїв, традицій, релігії.

У повісті «Черниговка» розвиваються сюжетні лінії взаємин Ганни Кусівни й Яцька Молявки, Кусів і Яцькової матері – Молявчихи. У переплетіння доль головних героїв вплітаються й другорядні: Дорошенка, Ганни й Чоглокова з його холопами Васьюкою та Макаркою, Дорошенка й Самойловича у їх відносинами між собою та з російським урядом, Чоглокова й приказних дяків Ларіонова та Калітіна, Ганни й Дорошенка тощо. Досконалою є композиційна складова твору, котра сприяє неослабному інтересу до дії, в якій переплітаються кілька сюжетних ліній, що, до слова, саме у «Чернігівці» вперше зустрічається у прозовій спадщині письменника. Сюжет твору динамічний, позбавлений розлогих

описів, що дослідниця В. Смілянська називає відмовою від “антикварності” [5, с. 34].

Центральною історичною фігурою повісті, навколо якої обертаються на різних орбітах усі інші персонажі, є постать гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка. М. Костомаров зображає козацького ватажка “земною” людиною, з властивими життю кожного труднощами і радощами. Автор не ідеалізує гетьмана, вказуючи на його достоїнства і вади. Серед позитивних рис, притаманних Дорошенкові, у творі зображено силу зв'язку між сином та матір'ю: очільник Гетьманщини поважав матір, прислухався до її порад, просив благословення перед важливими походами чи перемовинами, а материне прокляття за спілку з бусурманами у творі Костомарова “ламає” Дорошенка-гетьмана. В історії України сили гетьмана Дорошенка були спрямовані на об'єднання Правобережної та Лівобережної України та спробу зупинити тенденції руйнування й розбрату серед козацтва задля зміцнення внутрішніх позицій гетьманату. Основною метою гетьмана було визволення козацької України від польського гніту. М. Костомаров зображає у «Черніговці» гетьмана Дорошенка заручником складної історичної доби української історії, який попри труднощі дбав не про власні інтереси, а про добро рідного краю.

Як історик та етнограф М. Костомаров зобразив у деталях козацьке життя. Дослідник Мордовець Д. з цього приводу зазначає, що Костомаров часто жертвував “художністю” твору задля передачі точності духу й колориту історичного часу [4, с. 222-223]. Так, в «Черніговці» описаний не тільки побут козаків, а й стосунки в сім'ї, акцентована увага на таких ментальних особливостях нашого народу, як повага до батьків, гостинність, допомога ближньому, показана глибока віра українців у Бога, велика роль честі та козацької гідності, дотримання козацької волюнції. У цьому аспекті дехто з дослідників наголошує на схожості «Черніговки» Миколи Костомарова із «Чорною радою» П. Куліша. Обидва письменники зображають добу боротьби українського козацтва за право на існування, але повість М. Костомарова відзначається вищим рівнем історичної достовірності.

Загалом у повісті написаній 1886 року йдеться про зламану з прихми російського боярина Чоглокова долю красуні-козачки Ганни Кусівни. Розпусний і цинічний злочинець, ставленик російської адміністрації воєвода Чоглоков викрав її в день весілля для наруги і власної потіхи, зробив наложницею. Микола Костомаров зобразив неситу хтивість, зажерливість, підлість московської старшини. В результаті у творі постала об'єктивна історична картина трагедії поневоленої України.

У першу чергу варто звернути увагу на прийом контрасту. Насамперед це контраст колоритів, який стосується всього українського, починаючи інтер'єром хати Куса, обрядом вінчання Ганни і Яцька Молявки-Многопеняжного, закінчуючи втечею Ганни від Чоголокова та мос-

ковського життя і його “холопів”. Царський ставленик викрадає Ганну Кусівну, хоча знає, що вона вже була обвінчана. Він цинічно заперечує святість її обітниць, даних в українській церкві перед Богом. Чоглоков навіть не розуміє, що Ганна вихована в інших традиціях, на інших цінностях, ніж ті, що сповідує він. Воевода вихваляється перед дівчиною, сподіваючись здобути її повагу: “Я тут у вас самый первый человек. Знатнее и выше меня здесь из ваших никого нет” і майже одразу намагається залякати дівчину: “А ты, дурочка хохлушечка, знаеш ли, что такое наш царь великий государь? Он все едино, что Бог на небе, так он, царь, на земле со всеми властен сделать, что захочет” [3, с. 651-652]. У цій короткій фразі дегенеративного за світосприйняттям Чоглокова бачимо комплекс меншовартості перед всевладним царем. Великоросам, на думку М. Костомарова, притаманне почуття національної пихатості, а також нахил “поширити свій край, зростати на чужий кошт, проковтнути сусідів”, в чому, як вважає сучасна американська дослідниця Ева Томпсон, полягає сутність агресивного експансивного колоніалізму росіян [6, с. 46].

Жорстокий деспотизм царя, який навіював страх на людей, призводив до рабської покори, затьмарював і без того забиту, приземлену свідомість народу. Чоглоков хоча й має певну владу, яку дає йому звання воеводи, перед царем є лише “холопом”, а перед “хохлами” мислить себе вищим і поводить як пан, абсолютний диктатор. Національна пихатість також притаманна героєві М. Костомарова: Чоглоков ставить себе вище “хохлів” лише через те, що він росіянин, друга причина його пихатості – чин воеводи, даний самим(!) царем. Таким чином у творі показано принцип соціального розшарування російського суспільства. У повісті також зображено прагнення до підпорядкування російського народу на підсвідомому рівні в епізоді твору, в якому Чоглоков хоче повінчати свого слугу Ваську з Ганною, на що холоп відповідає: “Помилуй, государь. Моему ли холопскому рылу такие калачи есть [...] Как, твоя милость, захочешь, так и будет! Мы все рабы твои и покорны тебе во всем должны бать” [3, 655-656], не говорячи вже про умови пана, який вінчає Ганну з своїм слугою, щоб мати можливість самому задовільняти свою хтивість. М. Костомаров цією єдиною фразою сповна передає суть ментальності російського люду, його готовності бути підвладним комусь, підсвідоме відчуття своєї меншовартості й безпорадності, підсиленої страхом.

Ще однією із національних ознак московитів є схильність до ментального “хамелеонства” – здатності підлаштовуватися під ситуацію з найбільшою вигодою для себе. Це виявляється в епізоді з тим же царським ставлеником Чоглоковим, коли до нього приходить Молявка-Многопеняжний. Останній у поході здобув чин сотника, воевода не вірить, що козак зміг здобути такий високий чин за такий короткий час, і обзиває його брехуном. Змінює свій тон воевода лише тоді, коли сотник

просить свідоцтво про те, що Ганна повінчалася з іншим, поки він був у поході. Після цих слів Чоглоков називає сотника другом, бо дізнався, що його справді підвищили у військовому званні, а, отже, за соціальним статусом він став вищим, тому на підсвідомому рівні Молявка-Многопеняжний сприймається Чоглоковим як рівня.

Іншим вагомим детермінативом суцього російського світосприйняття є ставлення до релігії. Українець глибоковіруючий, з шанобою ставиться до звичаїв і традицій, поважає Божі заповіді. Ставлення українців до віри Микола Костомаров зобразив на прикладі вінчання Кусівни та Молявки-Многопеняжного. Перед походом Яцька молодят вінчають у церкві в Петрівку з дозволу самого владика. Такий шлюб вважається правомірним, бо у піст заборонені розваги (тобто святкування та застілля з нагоди весілля), а саме вінчання, зміст якого у скріпленні союзу двох людей і благословення їх на спільне життя Богом у храмі, не вважається гріхом. Чоглоков не осмислює суті шлюбу, прикриваючись лише формальністю – піст. Варто відзначити, що українці дотримуються обрядів і шанують піст, але в конкретному випадку вінчання в піст відбувається з вагомої причини й схвалене самим владикою. Про те, чи сам Чоглоков дотримується Петрівки, говорити не будемо, звернімо увагу тільки на те, що воєвода порушує шосту та десятую заповіді, які стосуються перелюбу та жадання чужої жінки. Вказує на фіктивність віри й перевагу обряду над вірою і той факт, що для самого шлюбу в московитів потрібно багато дозволів, довідок, виписок і загалом релігійні справи базовані не на вірі людини, а на документальних її “доказах”, письмово засвідчених фактах. Говорячи про шлюб у піст як про гріх, Чоглоков в той же самий час не вважає гріхом викрадення Ганни, позбавлення її волі, насильне видання заміж за свого слугу. Цікавим персонажем в контексті співвідношення віри й релігії виступає священник, який вінчав Ганну і Ваську – холопа Чоглокова. Сам він в минулому був холопом Чоглокова, здобув “освіту” священника з волі свого господаря: “...при своем круглейшем невежестве в религии почтенный отец Харитоний ничего не мог произнестъ, кроме полной готовности сделать все так, как в письме к нему приказывал теперь господин” [3, с. 658]. В цьому образі як ніде краще поєднані й невігластво церковних ставлеників, і вже згадуваний комплекс меншовартості (визнання когось “вищим” над собою і прагнення йому покорятися), і псевдовіра, формальність релігійного вчення, яка лише підсилювала зміст імперіального диктату Росії. Такі парадоксальні факти вкотре доводять, що віра для московитів була тільки формою, позбавленою змісту.

Іншою виключно українською рисою ментальності є важливість для українців сім’ї, родини. Прагнення зберегти сімейне вогнище є природним для нашого народу. Сім’я, на думку багатьох дослідників, виступає основною ланкою суспільства, адже в сім’ї первинно формується людина, саме в сім’ї відбувається становлення системи людських цінно-

стей. Зв'язок з рідними людьми остаточно не поривається ніколи, і на підсвідомому рівні ми завжди прагнемо зберегти його. Таку ідею розвиває й Микола Костомаров на прикладі свого героя гетьмана Петра Дорошенка: “У Дорошенка с детских лет до старости жива была глубокая детская вера в силу материнского благословения, и он не мог относиться к матери так, как тогда относилась большая часть казаков, [...] не мог он сказать: “Ты мать, но ты баба, я тебя уважаю, но ты знай свои бабьи дела, а в наши, казацкие, не мешайся!” Напротив, у Дорошенка не было тайн от своей матери, и никакого дела, никакого похода или союза не предпринимал он, не испросив у матери совета и благословення” [3, с. 628-629]. Батьківське благословення здавна мало в Україні велику силу: батьки благословляли на шлюб, в дорогу, на почин тої чи іншої справи... У цьому вбачається міфологічний зв'язок давніх вірувань людей з християнською мораллю, яка, до слова, доповнює четверту Господню заповідь «Шануй отця і матір свою». М. Костомаров також показує, що перед законами моралі всі рівні: будь то гетьман, чи простий козак. Ближчим до простого люду робить гетьмана Дорошенка ще й те, що автор показує його як звичайну людину, яка бореться з життєвими проблемами (негаразди у сім'ї, проблема вибору союзника у війні проти Польщі, намагання згуртувати козацтво).

Ще один концепт, на який неможливо не звернути увагу, це *воля* в розумінні українського народу. Про волю у «Чернігівці» можна дуже багато говорити, адже сюжетна лінія козаків, які знаходяться на так званому “духовному зламі”, як писав М. Шлемкевич, цілковито побудована на прагненні козаків здобути волю для себе, мати свободу у вчинках і діях. Волі й правди намагається добути і головна героїня Ганна Кусівна, яка, попавши до воеводи Чоглокова, зуміла утекти, але факту втечі для здобуття цілковитої свободи мало. Вона прагне вернутися додому і здобути виправдання, а також хоче покарати винуватця її поневірянь. Привертає увагу читача образ Ганни тим, що вона чи не єдина у творі не прагне нікого обманути, зберігає надію і здатність на прощення. Та ми у нашому дослідженні зупинимось й на другорядному персонажі твору – дружині гетьмана Дорошенка Єфросинії (Прісці), яка, будучи вільною фактично, має поневолену душу. З тексту дізнаємося, що Пріська належить до роду Хмельницьких (її батько Павло Яненко-Хмельницький – троюрідний брат Богдана Хмельницького) і була віддана за Петра Дорошенка проти її волі, але любила іншого. Її благання не віддавати за нелюба не були почуті батьком, тому Пріська з примусу стала дружиною Дорошенка. В такій ситуації опинилися немало дівчат, але в Прісці вражає те, що вона, не мириться з обставинами, а бунтує. Саме цей бунт, небажання миритися з обставинами, спроби щось змінити є рисою українського індивідуалізму.

З перших днів спільного подружнього життя Пріська заявляє, що ніколи не любитиме свого чоловіка, а також у всьому перечить свекрусі,

матері Петра, яка наполягала на шлюбі сина з родичкою Хмельницького. Такий бунт природний для української волелюбної душі. І те, що Приська ступає на криву стежку, зраджуючи своєму чоловікові з колишнім коханим, не є чимось неприродним, адже вона прагне свободи, хоче звільнитися від пут, які на неї наклав шлюб з нелюбом. Чим більше Дорошенко з матір'ю намагаються упокорити Приську, тим більше вона бунтує. Навіть монастир, в який запроторили перелюбодійку, не робить її покірною, лише ламає психологічно – Приська починає пиячити. У цьому полягає трагедія людини, яка не бажає миритися з обставинами долі, але й змінити їх не може. Навіть після монастиря Приська не мириться з дійсністю, а свій гріх вона сама пояснює бажанням волі: “Хто мене у гріх ввів, питаєте ви? Батько, рідний батько, що оддав мене силоміць за нелюбого. От хто мене у гріх ввів спочатку. Я не хотіла йти за Петра, а мене гвалтом взяли і повели в церкву вінчатись. Петро знав, кого брав. Хіба він кохав мене?” [3, с. 633]. Отож, на прикладі Приськи бачимо трагедію погубленого бажання людини бути вільною, бунт особистості проти обставин неволі. Така непокірливість Приськи пояснюється тим, що вона, як козачка і українка, може бути зломленою і зганьбленою, але не упокороною.

Також дуже яскравими є образи козацьких ватажків – Дорошенка та Самойловича, що на них базується друга сюжетна лінія – міжусобна боротьба за владу у другій половині XVII століття, зображена М. Костомаровим із фактографічною точністю історика. Автор акцентує увагу на егоїстичному прагненні полководців до самоствердження та прагнення наживи й особистих вигод, що призвело в результаті до занепаду козацької держави: “Змальовуючи образи козацької старшини, Костомаров акцентує в них саме підступництво й лицемірство, що й дало підставу В. Петрову визначити одну з основних тем повісті – тему “зради й змови”” [5, с. 10]. Попри це, автор намагається наголосити на спробах козацької старшини об'єднати Правобережну та Лівобережну Україну під єдиною булавою, а також здобути перемогу в боротьбі з Польщею, дати відсіч Московським зазіханням на українські території.

Отож, переосмисливши сюжетно-образну канву повісті, приходимо до висновку, що «Черніговка» – твір з високим рівнем історичної достовірності як у плані відтворення конкретних історичних подій та знакових історичних постатей (Дорошенко, Самойлович), так і в аспекті зображення характеротворчих ментальних рис українського та російського народів.

Література

1. Баран Є. Історична повість М. Костомарова «Чернігівка» (сюжет, проблематика, характери) / Є. Баран // Дивослово. – 1994. – № 5-6. – С. 9-11.
2. Костомаров М. Дві руські народності / М. Костомаров. – К., Ляйпціг, 1906. – 42 с.

3. Костомаров. М. Твори в 2 т. / М. Костомаров; Упоряд., передм. та приміт. В. Смілянська. Повісті. Т.2. – К., 1990. – 780 с.
4. Мордовец Д. Холуй. Эпизод из историческо-бытовой русской жизни первой половины XV века Н.И Костомарова Исторический вестник / Д. Мордовец. –1886. – Т. 24. – С. 222-223.
5. Смілянська В. Повість «Черніговка» / В. Смілянська; Костомаров М.І. Твори в двох томах. – К., 1990. – Т. 1. – С. 5-37.
6. Томпсон Е. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / Е. Томпсон; пер. з англ. М. Корчинської. – К., 2006. – 368 с.
7. Шкандрій М. В обіймах імперії. Російська і українська літератури новітньої доби / М. Шкандрій; пер. з англ. П. Таращук. – К., 2004. – 496 с.
*Стаття надійшла до редакційної колегії 20.03.2018 р.
Рекомендовано до друку д.ф.н., професором Мафтин Н. В.*

ARTISTIC AND HISTORICAL TRUTH IN THE NOVEL OF M. KOSTOMAROV «CHERNIGOVKA»

N. I. Shymanivska

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University;

76000, m. Ivano-Frankivsk, Shevchenko St., 57;

ph. +380 (689) 90-26-89; e-mail: natalija_shymaniwska@meta.ua

The article reviewed the correlation of historical truth and artistic fiction in the novel by M. Kostomarov «Chernigovka». An attempt was also made to compare the mental characteristics of the Ukrainian and Russian peoples on the example of the heroes of this novel.

Key words: *historical truth, concept, mentality, national consciousness, world perception, religion, liberyl, values.*